

ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΦΟΡΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΣΣΑΣ (ΧΡΙΣΤΙΑΝΗΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΑΣ) ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ (1898-1913) ΩΣ ΠΛΑΙΣΙΟ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΔΙΚΙΑΣ

Μαρία ΔΕΛΑΚΗ
Φιλολόγος, Μδ Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.
margiadelaki@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι να διευκρινιστεί ο τρόπος με τον οποίο οι αντιλήψεις που εκφράζονται για την εκπαίδευση των κοριτσιών (χριστιανών και μουσουλμάνων) τόσο από τους νομοθέτες όσο και από τους λειτουργούς της εκπαίδευσης και τους αρθρογράφους της εξεταζόμενης περιόδου, αποτελούν έκφραση κοινωνικής δικαιοσύνης ή αδικίας εις βάρος των γυναικών. Παράλληλα να αποσαφηνιστεί πώς οι παιδαγωγικές αντιλήψεις επηρέασαν τον τρόπο που οργανώνεται η εκπαίδευση των θηλέων και το πώς αυτές τελικά συνέβαλαν στην οργάνωση ενός θεσμού στον οποίο η κοινωνική ανισότητα θεσμοθετείται, προβαλλόμενη ταυτόχρονα ως αποκατάστασή της.

Ως προς τη μέθοδο που ακολουθείται κατά τη συγγραφή της συγκεκριμένης ανακοίνωσης, αυτή στηρίζεται απ' αρχής μέχρι τέλους σε μια λεπτομερή έρευνα των υπαρχόντων πηγών και γίνεται με βάση την ιστορική μέθοδο που ακολουθείται και ως προς τα δυο επίπεδα, τόσο στο ιστορικό /συστηματικό όσο και στο αναλυτικό ερμηνευτικό.. Κυρίως αξιοποιείται αρχειακό υλικό και πρωτογενείς πηγές.

ABSTRACT

The aim of this announcement is to clarify the way that the pedagogical perceptions that are expressed for the female education (Christians and Muslims), have influenced the way that female education is organized from the legislators, the columnists of that era and the educational functional, and how do these perceptions contributed to the organization of an institution in which the social inequality and injustice are institutionalized appeared simultaneously as it rehabilitation.

As far as the method that is being followed during the writing of this announcement it is based from the beginning to the end in a detailed research of the existing resources and it is based also in the historical method which applies to both levels the historical-functional level and the analytic-explanatory level. Mainly archives and primaries resources are being used.

Ο γυναικείος πληθυσμός της Κρήτης (ανεξάρτητα από την εθνική και θρησκευτική ομάδα που εντασσόταν) θεωρούνταν ότι αποτελούσε μια επιμέρους κοινωνική ομάδα με συγκεκριμένα και ιδιάζοντα χαρακτηριστικά, η οποία συνήθως αποκλειόταν από τους μηχανισμούς «κοινωνικής κινητικότητας», όπως είναι η εκπαίδευση, η εργασία, η πολιτική κ.τ.λ. Όμως μην έχοντας κατοχυρώσει θεμελιώδεις ανθρώπινες λειτουργικές ικανότητες¹, η γυναικεία ύπαρξη δεν είχε αναγνωριστεί ως μορφή ανθρώπινης ύπαρξης². Επί τούτου δημοσιεύματα του τύπου, περιέχουν αφορισμούς για το ασθενές φύλο, σύμφωνα με τους οποίους η γυναίκα χαρακτηρίζεται ως «κεκοσμημένη έχιδνα», «καθημερινή ζημία», «ζώον πονηρόν», «συμπλεκόμενη λέαινα», «δέσμη νεύρων ανισόρροπος», «αναγκαίον κακόν»³, ενώ όταν γίνεται αναφορά στο πρώτο Σύνταγμα της Αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας⁴ για το καθήκον της πολιτείας να μορφώσει ελεύθερους πολίτες προκειμένου αυτοί να αποκτήσουν «ακριβή γνώσιν των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των ως μελών της κοινωνίας και ως ανθρώπων»⁵, από την κατηγορία αυτή των πολιτών σίγουρα αποκλείονται οι γυναίκες.

Και επειδή η ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης ταυτίζεται πρακτικά με την ανάγκη που προβάλλεται για κυβερνητική παρέμβαση υπέρ κάποιας κοινωνικής ομάδας που θεωρείται «ειδικά» αδικημένη, ήδη από τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας προβάλλονται ριζοσπαστικές προτάσεις για τα δεδομένα της εποχής, όπως η πρόταση χειραφέτησης της γυναίκας, που κατατίθεται στην Κρητική Βουλή στις 6 Ιουνίου του 1901 από τον βουλευτή προασπιστή λαϊκών συμφερόντων και εξέχουσα φυσιογνωμία της επανάστασης του 1897 Γεώργιο Δασκαλογιάννη, ο οποίος πρότεινε: «...όπως απολαμβάνωσι πάντων των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, μετερχόμενοι και επαγγελλόμενοι πάντα τα εις τους άνδρας επιτρεπόμενα υπό των εγγράφων και αγράφων νόμων της Κρητικής Πολιτείας επαγγέλματα και αξιώματα, και αι γυναίκες...»⁶. Οι προτάσεις αυτές αποδοκιμάζονται ειρωνικά⁷. Το ίδιο αντιμετωπίζονται και οι ριζοσπαστικές προτάσεις που αφορούν και το γυναικείο μουσουλμανικό στοιχείο⁸.

Η αντίληψη για τους διαφορετικούς ρόλους των δυο φύλων επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής και πράξης. Συνεπαγωγικά, ήδη από τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας οργανώθηκε μια διαφορετική εκπαίδευση για τα θήλεα, χωριστή από την εκπαίδευση των αγοριών, που υπηρετούσε τον βιολογικά προσδιορισμένο κοινωνικό προορισμό της Κρήσας γυναίκας.

Ειδικότερα, η εκπαιδευτική ανισότητα στο χριστιανικό γυναικείο πληθυσμό καταδεικνύεται καταρχήν από τις νομοθετικές ρυθμίσεις, που αναφέρονται στο ζήτημα της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (βραχεία διάρκεια σπουδών σε σχέση με τα άρρενα), των διδάκτρων («βαρείαν σχετικώς φορολογίαν»⁹), της σύστασης και της διάρθρωσης των σχολείων κοριτσιών (ολιγάριθμα σχολεία θηλέων με ακατάλληλη κτιριακή υποδομή, ενδεικτική για την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης ιδιαίτερα στις επαρχίες¹⁰ και εγκλωβισμός των μαθητριών στη στοιχειώδη δημοτική εκπαίδευση,¹¹ καθώς η διάρθρωση και η εσωτερική λειτουργία των Ανώτερων Παρθεναγωγείων δεν ήταν από την αρχή άμεσα συναρτώμενη με τη Μέση Εκπαίδευση¹², ενώ η ανωτέρα εκπαίδευση αποτελούσε προνόμιο των ανώτερων κοινωνικά τάξεων) και των στοχεύσεων του προγράμματος σπουδών της γυναικείας εκπαίδευσης (μονομερής εκπαίδευση εντασσόμενη στα πλαίσια μιας αυστηρής οικιακής και χριστιανικής/ηθικής διαπαιδαγώγησης και οργανωμένη με βάση

‘επιστημονικές’ αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες, καθώς «*η γυνή είναι φυσιολογικώς ασθενεστέρα του ανδρός...*» επεισέρχεται ο κίνδυνος της πιθανής αναπηρίας που μπορεί να παρουσιαστεί στη γυναίκα, σε περίπτωση που αυτή καταγίνεται στις επιταγές ενός απαιτητικού για τις νοητικές της δυνατότητες, εκπαιδευτικού συστήματος, άρα «*... πάσα υπερβολική διανοητική εργασία κατατριβούσα υπερμέτρως τας εγκεφαλικάς δυνάμεις και εξασθενούσα το σώμα πρέπει να απομακρύνεται...*»¹³ και θρησκευτικές επιταγές, οι οποίες λάμβαναν την πρώτη θέση στην αγωγή της γυναίκας, «*ης η καρδιά επλάσθη όπως χρησιμεύη ως βωμός της πίστεως και της αγάπης προς τα θεία*»¹⁴, και οι οποίες αντιτάσσονταν σε κάθε εκπαιδευτική καινοτομο πρόταση).

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις που αναφέρονταν στη γυναικεία εκπαίδευση είχαν ως αποτέλεσμα να παρατηρούνται αυξημένα τα ποσοστά: α) της μη τακτικής φοίτησης των μαθητριών -σε σχέση μάλιστα με την υπόλοιπη Ελλάδα, στην Κρήτη καθ’όλη την περίοδο της Αυτονομίας σημειώνονται τα μεγαλύτερα ποσοστά μη τακτικής φοίτησης των μαθητριών- και β) του αναλφαβητισμού στο συνολικό γυναικείο πληθυσμό σε σχέση με τα ποσοστά αναλφαβητισμού που παρατηρούνται στον ανδρικό πληθυσμό (το 87,51% του συνολικού γυναικείου πληθυσμού παρέμεναν αναλφάβητες)¹⁵.

Τα αυξημένα ποσοστά επισημαίνονται ιδιαίτερα στις επαρχίες, καθώς το χαμηλό βιοτικό επίπεδο των κατοίκων 1) ανάγκαζε τα κορίτσια να απασχολούνται με τις αγροτικές εργασίες 2) δε μπορούσε οικονομικά ν’ ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της παιδείας, εξασφαλίζοντας τα δίδακτρα για τη φοίτησή τους και για την αγορά των σχολικών εγχειριδίων, και 3) σε αντίθεση με την νοοτροπία της αστικής τάξης, θεωρούσε περιττή την μόρφωση για το γυναικείο φύλο. «*...Η γυνή, ακούει τις να λέγωσι οι πλείστοι των χωρικών, δεν πρέπει να μανθάνη γράμματα, διότι δεν της χρειάζονται ἔπρεπει να κάνει του σπιτιού μόνον την δουλειάν, διά την οποίαν δεν της χρειάζονται γράμματα. Δεν της χρειάζονται περισσότερα, μα δεν θα την κάνω δασκάλα*». Έτσι σύμφωνα με την νοοτροπία που επικρατεί στην επαρχία αναγνωρίζεται η αξία του μορφωμένου άνδρα, ο οποίος σε αντίθετη περίπτωση θεωρείται «*ξύλον απελέκητον*», ενώ η μορφωμένη κόρη δεν παρουσιάζει «*επαισητηήν διαφοράν*» παρά μόνο ότι «*ηξεύρει να στέλλει γραμματάκια στους ερωμένους της...*»¹⁶.

Η ανισότητα που αντανάκλαται στις νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν την εκπαίδευση της χριστιανής, δεν απαντάται στις αντίστοιχες ρυθμίσεις που αφορούν την οθωμανή, καθώς το μουσουλμανικό στοιχείο είχε καταφέρει να οικοδομήσει ανεμπόδιστα ένα δίκτυο αποκλειστικά ιδιωτικής εκπαίδευσης - η πλειοψηφία στο σύνολο του μαθητικού δυναμικού όλης της Κρήτης που φοιτούσε σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, ήταν μουσουλμάνες μαθήτριες- που παραχωρούσε στα θήλα τα ίδια προνόμια μάθησης που απολάμβαναν τα άρρενα. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με τη συγκέντρωση του οθωμανικού στοιχείου στα αστικά κέντρα, γεγονός που του επέτρεπε απολαμβάνει μια οικονομική ευρωστία, είχε ως αποτέλεσμα η οθωμανή γυναίκα να υπερτερεί στα ποσοστά φοίτησης σε σχέση με τη χριστιανή¹⁷.

Το εκπαιδευτικό νομοθετικό σύστημα που περιέβαλε την Κρήσα χριστιανή μέχρι το 1904, προκάλεσε την αντίδραση μιας μερίδας της κοινής γνώμης, η οποία μέσα από δημοσιεύματα του τύπου και αξιολογώντας τη γυναικεία εκπαίδευση ως την μοναδική εγγύηση για «*...την εν τω μέλλοντι ηθικωτέραν και αρτιωτέραν διάπλασιν της οικογενείας και της κοινωνίας...*»¹⁸ έκανε λόγο για «*παλινωδία*» και «*στραγγαλισμό*» αυτής διαμέσου ενός νομοθετικού πλαισίου, το οποίο αποτελούσε «*στίγμα πραγματικόν*», που αναιρούσε «*...τας*

εκπολιτιστικές αξιώσεις τας οποίας ως Πολιτεία έχομεν και προβάλλομεν»¹⁹, για ένα εκπαιδευτικό σύστημα «πλημμελές» και «ανελεύθερον» καθώς παρείχε «μονομερείς και πενιχράς» γνώσεις που εξυπηρετούσαν τις απαιτήσεις και τις ανάγκες του μητρικού έργου και της οικιακής οικονομίας, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται εσφαλμένες κρίσεις για τη διανοητική κατάσταση της γυναίκας και η ίδια να θεωρείται «ανεπίδεκτη» επιστημονικής μόρφωσης²⁰. Το αίτημα ήταν η γυναικεία εκπαίδευση ως «κράτιστον κοινόν αγαθόν» να παρέχεται η «ελευθέρα» και όχι να εγκλωβίζεται σε νομοθετικές ρυθμίσεις που στήριζαν την κοινωνική αδικία, στερώντας από το λαό το διακαίωμα να μορφώνει τα παιδιά του.²¹ Η παρατηρούμενη εκπαιδευτική ανισότητα ευαισθητοποιεί και το διδακτικό προσωπικό επαρχιακών σχολείων, το οποίο μέσα από έγγραφα προς τους Νομαρχιακούς επιθεωρητές, προτείνει «να ληφθή ιδιαίτερα προσοχή εκ μέρους των αρμοδίων, μέχρις ότου εκλείψωσιν αι βλαβερώτατα διά την προαγωγήν μίας κοινωνίας προλήψεις αύται» και πιο συγκεκριμένα η Πολιτεία να μεριμνήσει ώστε να ιδρυθούν Παρθεναγωγεία στα χωριά «προς χάριν της μορφώσεως της χωρικής μητρός» και να απαιτήσει τη τακτική φοίτηση και των κοριτσιών, τιμωρώντας με αυστηρά οικονομικά πρόστιμα και χωρίς εξαίρεση όσους γονείς αμελούν να στείλουν τα τέκνα τους στο σχολείο²².

Η κινητοποίηση που παρατηρείται κυρίως μετά το 1904 αναφορικά με τους προβληματισμούς που αναπτύσσονται για την ποιότητα της γυναικείας εκπαίδευσης, συνδέθηκε με την πρόθεση για δικαιοσύνη και ισότητα και λειτουργήσε ως «κοινωνική προστακτική», ως ένα δέον για μια δίκαιη κοινωνία. Ωστόσο το εν λόγω εκσυγχρονιστικό «δέον» που εμφανίζεται ως μέριμνα για τη γυναικεία εκπαίδευση, αν και παρουσιάζεται να διαφοροποιείται από τις παιδαγωγικές αντιλήψεις που ίσχυαν κατά τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (οι οποίες στήριζαν τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας ως μητέρας, σύζυγου και οικοδέσποινας, όπως αυτός διαγραφόταν μέσα στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας), εντούτοις αποτελεί συνέχειά τους, συντηρώντας και αναπαράγοντας την κοινωνική αδικία εις βάρος των γυναικών. Έτσι οι συντηρητικές-ηθικοποιητικές παιδαγωγικές αντιλήψεις «μεταμορφώνονται» σε εκσυγχρονιστικές -κοινωνικοποιητικές αντιλήψεις υπηρετώντας τις υπάρχουσες κοινωνικο-οικονομικές δομές, που προκύπτουν από την οριστική διαμόρφωση της αστικής τάξης και από την ανάγκη η εκπαίδευση να παρέχει γνώσεις και δεξιότητες που θα έδιναν στις μαθήτριες, των χαμηλότερων κυρίως κοινωνικών στρωμάτων, τη δυνατότητα να ενταχθούν στην επαγγελματική ζωή, η οποία ήταν συνυφασμένη κυρίως με την άσκηση του διδασκαλικού έργου²³. Η μη παραγωγική, αποσυνδεδεμένη από την κοινωνία και τις λειτουργίες της και «υποβιβασμένη» -κατά την άποψη αυτή- γυναίκα, χρειαζόταν να «αναβιβαστεί» κοινωνικά, να της αποδοθεί ρόλος με κοινωνική σπουδαιότητα, χωρίς όμως να καθίσταται ουσιαστική η δραστηριοποίησή της στο δημόσιο χώρο. Και παρόλο που έστω και με αυτόν τον τρόπο συντελείται κάποια «έξοδος» των γυναικών από την οικία στη δημόσια σφαίρα, εντούτοις ο ρόλος των γυναικών δεν καθίσταται πραγματικά κοινωνικός αλλά ως απόρροια της «ομαλής» γυναικείας φύσης, της μητρικής, χριστιανικής και συναισθηματική της λειτουργίας.

Επί τούτου ανακύπτει και η ενδιαφέρουσα διαπίστωση σύμφωνα με την οποία οι προβληματισμοί που προβάλλονται ως εκσυγχρονιστικοί και μέριμνα για το γυναικείο φύλο ακόμα και από λόγιες γυναίκες της Κρήτης, συνεχίζουν να αποτελούν έκφραση κοινωνικής αδικίας. Και αυτό καταδύκνεται από δημοσιεύσεις των ιδίων σε εκπαιδευτικά περιοδικά της εποχής και ιδιαίτερα στον «Σπινθήρα» (του πρώτου γυναικείου περιοδικού στην Κρήτη που εκδόθηκε το 1902), όπου ενώ αναγνωρίζουν την αξία της εκπαίδευσης για το γυναικείο φύλο και επικροτούν το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται για αυτήν, ωστόσο: α) αποφεύγουν να διατυπώσουν προτάσεις για μια ουσιαστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που θα αποτελούσε πλαίσιο έκφρασης

κοινωνικής ισότητας, β) συνδέουν την αξία της μόρφωσης της γυναίκας με την έμμεση ωφέλεια που θα προκύψει για την κοινωνία, ανάγοντας τη γυναίκα σε μορφώτρια της κοινωνίας (η μορφωμένη κόρη αποτελεί για την οικογένειά της «ζωογόνο ακτίνα και ηθικόν έρεισμα» καθώς και «μέλος ευυπόληπτον και στόλισμα αληθές της κοινωνίας εν η ζη», η μορφωμένη σύζυγος «ανταλλάσσουσα τας σκέψεις και ιδέας της μετά του συζύγου της μετριάζει τας δυσαρέστους εντυπώσεις του, τον ανακουφίζει...»²⁴ και η μορφωμένη μητέρα διαπαιδαγωγεί σωστά τα τέκνα της) και γ) το χώρο που διεκδικούν στο πλαίσιο του κοινωνικο-εκπαιδευτικού αναβιβασμού, τον υπερασπίζονται χωρίς «πάθος». Η ίδια η εκδότρια του περιοδικού Σπινθήρ Αρτεμισία Λανδράκη-Ντόκου αναφέρει: «...Αι αξιώσεις ημών δεν μετέχουσιν εγωισμού, ούτε αποβλέπουσι εις την ανατροπήν φυσικών θεσμών ή την πολυθρόλητον χειραφέτησιν υπό την ευρείαν αυτής έννοιαν...»²⁵, ενώ όταν πραγματεύεται ως θέμα «το σοβαρόν κοινωνιολογικόν ζήτημα της γυναικός από κοινωνικής και πολιτικής απόψεως», αποτελώντας την πρώτη Κρήσσα που συμμετείχε σε δημόσια διάλεξη²⁶, «χειροκροτήθη, ιδία ότε έψεξε την πολυτέλειαν και την ξενομανίαν της Κρήσσης γυναικός...». Και το ερώτημα που προκύπτει είναι το ακόλουθο: Γιατί οι γυναίκες να μένουν προσκολλημένες σε μια παράδοση, όταν η φωνή τους δεν είναι αυτή που μιλά, ούτε τα συμφέροντά τους εκείνα που εξυπηρετούνται; Η απάντηση που θα μπορούσε να δοθεί είναι, ότι οι παραδόσεις που ίσχυαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο, σύμφωνα με τις οποίες θεωρούσαν τις γυναίκες λιγότερες άξιες για θεμελιώδη δικαιώματα που συσχετίζονται άμεσα με την ποιότητα ζωής, (όπως το δικαίωμα πολιτικής συμμετοχής), έχουν τόσο βαθιά εσωτερικευτεί, ώστε μοιάζουν να καταγράφουν τί είναι ορθρό και φυσικό, ενώ οι ίδιες οι γυναίκες αποδέχονται την υποδεέστερη θέση τους.

Επιπλέον η αναδιαμόρφωση του συστήματος της γυναικείας εκπαίδευσης, προκειμένου αυτή να απευθύνεται στα κορίτσια όλων των κοινωνικοοικονομικών τάξεων προέτασε το αίτημα για μια μεταρρύθμιση «πρακτικωτέρα», η οποία όμως να συμφωνεί παράλληλα με την «αδιοφνία», τις «κλίσεις», και τον «προορισμό» της γυναίκας²⁷. Στα πλαίσια της μεταρρύθμισης προτεινόταν: α) η αλλαγή του προγράμματος σπουδών των εκπαιδευτηρίων των θηλέων με μαθήματα «προσφορώτερα εις την φύσιν και την μετέπειτα βιωτικήν δράσιν των γυναικών»²⁸, αποκλείοντας μαθήματα που αποτελούν «όπλα επικίνδυνα της γυναικείας φιλαρεσκείας και κουφότητος» και που απαιτούν κατανάλωση «πνευματικών κόπων υπερμέτρων» και β) η ίδρυση ειδικών σχολείων εκμάθησης οικιακών έργων και χειροτεχνιών²⁹.

Άρα το αίτημα για μια πρακτική μεταρρύθμιση ενώ ξεκινάει να κατακρίνει το εκπαιδευτικό σύστημα, που προσανατολιζόταν μέσα από ένα «κλασικό»³⁰ πρόγραμμα σπουδών στις επιταγές της «ευπορούσας αριστοκρατικής τάξης»³¹, εντούτοις επανέρχεται να ανακυκλώνει παλαιότερες παιδαγωγικές αντιλήψεις που αναφέρονται στην «ιδιόρρυθμη» φύση και κατοχυρώνει την περιορισμένη δραστηριότητα της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα. Η νέα μεταρρύθμιση όφειλε να υπακούει στον βιολογικά προσδιορισμένο ρόλο της γυναίκας προτείνοντας έτσι ένα πρόγραμμα σπουδών που περιορίζει, χωρίς γαλλικά, χωρίς αρχαία και χωρίς τεχνολογία. Πρόκειται ουσιαστικά για μια μεταρρύθμιση η οποία δεν σταθμίζει σωστά τα προβλήματα που χώλαιναν τη γυναικεία εκπαίδευση, ενώ άλλες φορές τα αποσιωπά ή τα αποδέχεται παθητικά (λαμβάνει ως δεδομένη και ταξικά προσδιορισμένη την πρόσβαση σε ανώτερες σπουδές μόνο από την ευπορούσα κοινωνικά τάξη³²), συντελώντας στη συνέχεια της κοινωνικής αδικίας.

Και ενώ στα χριστιανικό στοιχείο υπήρχε η διάθεση για βελτίωση της εκπαίδευσης των θηλέων, η διάθεση αυτή δεν παρατηρείται στο μουσουλμανικό, γεγονός που δικαιολογεί την αύξηση στα ποσοστά του αναλφαβητισμού που παρουσίαζε το γυναικείο μουσουλμανικό στοιχείο κατά την περίοδο της Αυτονομίας³³. Πιο συγκεκριμένα, η μουσουλμάνα Κρήσσα εγκλωβίζεται σε ένα στάσιμο, μονομερές και αναχρονιστικό εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς το πρόγραμμα σπουδών³⁴ α) συνεχίζει να είναι προσκολλημένο στη θρησκευτική κατήχηση και να δεσμεύεται από τις επιταγές του Κορανίου, το οποίο τοποθετεί αποκάλυπτα τη γυναίκα σε κατώτερη μοίρα από τον άνδρα εξαιτίας της ιδιότητας «*δι' ης ο Θεός ύψωσε τους μεν επί των δε και διότι οι άνδρες προικίζουσι τὰς γυναίκας εκ του πλούτου αυτών*»³⁵, και β) σύμφωνα με τις επιταγές της φιλοτουρκικής πολιτικής που ακολουθούσε ο Σύμβουλος της Παιδείας Νεσίμ Φουρφουράκης κατά την περίοδο 1907-1908, εμφανίζεται να δίνει βαρύτητα στη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας- μιας γλώσσας νεκρής κατά την εξεταζόμενη περιοδο- γεγονός που επιβαρύνει την πρόοδο των μαθητριών, ιδιαίτερα αυτών που φοιτούσαν στις μικρότερες τάξεις³⁶.

Από τις εκπεφρασμένες παιδαγωγικές αντιλήψεις/προτάσεις που μελετήθηκαν αναφορικά με τη γυναικεία εκπαίδευση, οι μόνες που συμβαδίζουν απόλυτα με την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης – καθώς διαδραματίζουν ρόλο σύμφωνο με τις συνταγματικές εγγυήσεις της ανθρώπινης ισότητας, ότι δηλαδή οι άνθρωποι ανεξάρτητα από το φύλο και την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση είναι άξιοι σεβασμού, απλώς και μόνο δυνάμει της ανθρώπινης υπόστασής τους, - είναι α) η σύσταση το 1901 στα Χανιά του «*Συνδέσμου Χριστιανών και Οθωμανίδων Κρησών*»³⁷, από τις γυναίκες της Κρήτης, οι οποίες παραμερίζοντας πολιτισμικές/θρησκευτικές διαφορές σφυρηλάτησαν σχέσεις αλληλεγγύης για την καλύτερευση της ζωής τους, προσφέροντας εργασία στις άπορες γυναίκες Χριστιανές και Μουσουλμάνες και ιδρύοντας Πρακτική Σχολή για τις νεάνιδες της Νήσου³⁸ και β) η κατάθεση από τον Παγκρήτιο Δημοδιδασκαλικό Σύλλογο, Υπομνήματος (Ιούνιος 1910), με το οποίο καταδικάζονταν «*πάσης φύσεως εκπαιδευτικά διακρίσεις*», οι οποίες κλόνιζαν τα θεμέλια της εκπαίδευσης. Εκτός του ότι πρότεινε την δωρεάν και υποχρεωτική εκπαίδευση τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια, καθώς και τη συμφοίτηση σε όσες περιφέρειες δεν λειτουργούσαν χωριστά σχολεία, συνέβαλε στη σύσταση των «*Κυριακών Σχολείων των Άπορων Κορασιών*», ο βασικός σκοπός τους ήταν η ηθική μόρφωση και η διανοητική ανάπτυξη των άπορων κοριτσιών, τα οποία δεν είχαν τη δυνατότητα να φοιτήσουν στα υπόλοιπα σχολεία»³⁹.

Αξιολογώντας τις παιδαγωγικές αντιλήψεις, έτσι όπως αυτές διατυπώθηκαν καθόλη τη διάρκεια της περιόδου της Αυτονομίας, τα θετικά σημεία μέσα στο πλαίσιο του προβληματισμού που δημιουργήθηκε για την αναβάθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης εντοπίζονται στο ότι 1) αμφισβητήθηκε έντονα το στερεότυπο της «*αγαθής νοικοκυράς μητρός*» και ενισχύθηκε ο αγώνας της γυναίκας για την ηθική και πνευματικής της ανύψωση και 2) η εκπαίδευση, ακόμα και οι ανώτερες γυναικείες σπουδές δεν αποτελούσαν προνόμιο μόνο της μεσαίας/ ανώτερης τάξης, αλλά άρχισαν να απευθύνονται και σε κορίτσια χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων, ως εφόδιο για την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Ωστόσο η δημιουργία ενός συνόλου ηθικών και μορφωτικών υποχρεώσεων προυποθέτει την παραδοχή του άλλου προσώπου (στη συγκεκριμένη περίπτωση του γυναικείου φύλου) ως μέλους του ίδιου ακριβώς γένους, (του ανθρώπινου γένους). Η αδυναμία της σύλληψης αυτής εκ μέρους της συντριπτικής πλειοψηφίας της κοινωνίας της Κρήτης επιφέρει αδυναμία εποικοδομητικού συγκερασμού όλων των εκπεφρασμένων παιδαγωγικών αντιλήψεων, προκειμένου να σχεδιαστεί μια εκπαιδευτική πολιτική που να

αναβαθμίζει ουσιαστικά τη γυναικεία εκπαίδευση, με αποτέλεσμα 1) να παραμένουν στο τέλος της Κρητικής Πολιτείας τα 2/3 του γυναικείου πληθυσμού βυθισμένα σε «παχυλή αμάθεια» και 2) το εκπαιδευτικό σύστημα ενώ σταδιακά παύει να στηρίζει τη νοητική κατωτερότητα των μαθητριών και τους κινδύνους που επιφέρει η διευρυμένη εκπαίδευση αυτών, παρόλα αυτά συνέχιζε να αντιμετωπίζει τη γυναίκα ως ον που προορίζεται για διαφορετική από τον άνδρα κοινωνική λειτουργία, συντηρώντας έτσι τον εγκλωβισμό της στην ιδιωτική σφαίρα⁴⁰.

Πώς όμως μπορεί να γίνει λόγος για κοινωνική δικαιοσύνη, όταν ακόμα και μετά το τέλος της περιόδου της Κρητικής Πολιτείας και παρόλο που στην Κρήτη εφαρμοζόταν μετά το 1914 η γενική εκπαιδευτική νομοθεσία του Ελληνικού Κράτους⁴¹, οι συνθήκες για την εκπαίδευση των κοριτσιών, ειδικά αυτών που κατοικούν στις επαρχίες εξακολουθούν να παραβιάζουν την αξιοπρέπειά τους, ως ανθρωπίνων όντων; Επί τούτου αξιοσημείωτη και η προφορική μαρτυρία μαθήτριας, η οποία γεννήθηκε το 1913 και φοίτησε στο Παρθεναγωγείο του Βουτά της επαρχίας Σελίνου από το 1921 και εξής και αναφέρεται στη συνεχιζόμενη ελλιπή φοίτηση των μαθητριών λόγω της απασχόλησής τους στις αγροτικές εργασίες: «..... Οι κοπελιές πηγαίνανε στο σχολειό μετά τα 8-9 τους χρόνια και δεν επηγαίνανε πολλές. Εγώ στο σχολειό επήγαινα από τα Χριστούγεννα και μετά, γιατί εμάζωνα μέχρι τότες ελιές στο Γιαλό..», στην ελλιπή κτιριακή υποδομή του Παρθεναγείου: «...Μέσα στην τάξη υπήρχε μόνο ένας πίνακας...Δεν είχαμε θρανία αλλά καθόμαστε σε σκαμνάκια και κουτσουράκια...η στέγη ήταν ροδωμένη με χώμα και έστασε, γι' αυτό μας μεταφέρανε σε ένα καμεράκι...» και στη χαμηλή ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης «...γράφαμε με κάρβουνο...βιβλία δεν είχαμε. Εγώ είχα μόνο την Ανάγνωση και μια δεκαρέ φύλλα Γραμματικής...».

Και επειδή η κοινωνία μας εξακολουθεί να επικαλείται την παράδοση, με το δικό της τρόπο για να δικαιολογήσει την άνιση μεταχείριση των γυναικών, με αφορμή το παρόν συνέδριο, προτάσσεται το αίτημα της προστασίας της αξιοπρέπειας του ανθρώπου ως καθολικής υποχρέωσης και της αξιοπρέπειας των γυναικών, θεωρουμένης ως ίσης με εκείνης των ανδρών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1]. Η Nausbaum συντάσσει κατάλογο θεμελιωδών ανθρώπινων ικανοτήτων, προκειμένου να προσδιορίσει ειδικότερα τη βασική έννοια του αγαθού. Υποστηρίζει ότι η ικανότητα και όχι καθαυτό το λειτουργείν, πρέπει να αποτελεί στόχο της δημόσιας πολιτικής. Πρβλ. Nausbaum, M. (2005) *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*. (Αθήνα, εκδόσεις Scripta), σσ. 96-112.

2. Η Catharine MacKinnon είχε υποστηρίξει ότι «η γυναικεία ύπαρξη δεν έχει ακόμα αναγνωριστεί ως μορφή ανθρώπινης ύπαρξης», καθώς οι περισσότεροι παραδοσιακοί τρόποι κατηγοριοποίησης και αξιολόγησης των γυναικών δεν τις έχουν αναγνωρίσει ως πλήρη μέλη του ανθρώπινου είδους, όπως το είδος αυτό γενικά ορίζεται. Πρβλ. ό.π., σσ. 119-120.

3. Πρβλ. εφ. *Πατρίς*, έτος Β', αρ. φ. 176, 14-3-1901, σ. 3 και ό. π., αρ. φ. 182, 28-4-1901, σ.1, όπου παρατίθενται άρθρα για τις αφορμές της νευρικής διαταραχής των γυναικών.

4. Στο άρθρο 21 του Κρητικού Συντάγματος οριζόταν με σαφήνεια: «*Η εκπαίδευσις είναι ελευθέρα...*». Πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τόμος Α', αρ.φ. 24, εν Χανίοις τη 16-04-1899, σσ. 41-46.

5. «*...Η πλήρης και αληθής ελευθερία τότε μόνον θα κατορθωθή όταν άπαντες αποκτήσωσι ακριβή γνώσιν των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεών των ως μελών της κοινωνίας και ως ανθρώπων. Ούτος δ' είναι ο σκοπός του καθ' ημάς πολιτισμού: να μορφώνη πολίτας αληθώς ελευθέρους... αμάθεια και ελευθερία είναι πράγματα ασυμβίβαστα...*». Πρβλ. εφ. *Έρευνα*, αρ. φ.34, 16-12-1899, σ.2

6. «*...Εγώ θα υποβάλλω μίαν πρότασιν. Ίσως φανεί περιεργον από βουλευτήν ο οποίος εξελέγη από ψηφοφόρους, οι οποίοι διατηρούν ίσως τα αυστηρότερα ήθη και έθιμα του τόπου, να υποβληθή τοιαύτη πρότασις, αλλά εγώ, πεπειθώς εις τας ιδίας μου σκέψεις, εις την ιδίαν μου πεποίθησιν, ότι εκείνο το οποίον θα υποβάλλω είναι ορθόν και δίκαιον, συμφώνως με τας παρούσας περιστάσεις, θα την υποβάλλω: Προτείνω όπως απολαμβάνωσι πάντων των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, μετερχόμενοι και επαγγελλόμενοι πάντα τα εις τους άνδρας επιτρεπόμενα υπό των εγγράφων και αγράφων νόμων της Κρητικής Πολιτείας επαγγέλματα και αξιώματα, και αι γυναίκες ...*». Πρβλ. εφ. *Πατρίς*, έτος Β', αρ. φ.199, 9-6-1901, σ.2

7. «*...Γελάτε εις την αρχήν, αλλά όταν σκεφθήτε ότι εις όλα τα πεπολιτισμένα έθνη του κόσμου έχουσιν αυτήν την αρχήν, δε θα γελάτε βεβαίως. Είμαι πεπεισμένος ότι η Βουλή θα καταψηφίση την πρότασίν μου, αλλά δεν είμαι ποσώς πεπεισμένος ότι δε θα έλθη Βουλή που θα την ψηφίση...*». Πρβλ. ό.π.

8.«*Αι Μουσουλμανίδες ανεύρον θερμόν υποστηρικτήν των δικαιωμάτων αυτών εν τω προσώπω του Κασίμ Ανίμ βέη, εφέτου εν Καίρω. Δι' άρθρου δημοσιευθέντος εν αγγλικώ περιοδικώ, υπερασπίζεται αναφανδόν τα δικαιώματα της Μουσουλμανίδος γυναικός και απαιτεί: Εκπαίδευσιν και αγωγήν της γυναικός, την ανεξαρτησίαν των πράξεων, σκέψεων και συναισθημάτων...*». Πρβλ. Το Ισλάμ και η χειραφέτησις της γυναικός, εφ. *Έρευνα*, αρ. φ.43, 15-2-1899, σ.3.

9. Από τα τέλη απαλλάσσονταν «*...οι ομολογουμένως άποροι αλλά ταυτοχρόνως επιμελείς και ευφυείς μαθηταί καθώς και τα τέκνα των δημοδιδασκάλων...*». Το 1903 ο Πρόεδρος της Βουλής των Κρητών Αντ. Μιχελιδάκης στην προσπάθειά του η εκπαίδευση να είναι προσιτή στις γυναίκες όλων των κοινωνικών τάξεων προτείνει την κατάργηση των διδάκτρων στα Ανώτερα Παρθεναγωγεία (Πρβλ εφ. *Επιθεώρησις*, περίοδος Β', έτος Γ', αρ.φ.16, 14-5-1903, σ.2). Αλλά ουσιαστικά η δωρεάν εκπαίδευση για τα θήλεα κατοχυρώνεται τέσσερα χρόνια αργότερα με τη δημοσίευση του Ν. 691, ενώ εξακολουθούσαν «*...αι μαθήτριάι των Αν. Παρθεναγωγείων να πληρώνωσι δίδακτρα, εξαιρούνται αι άρισται μεν άποραι δε μαθήτριάι*». (πρβλ. *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστέρου*, αρ.φ. 10, Χανιά, 1-7-1908, σσ. 37-38 και Γ.Α.Κ-Ι.Α.Κ. , Αρχείο Κρητικής Πολιτείας (Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Δικαιοσύνης), Φάκελος εγγράφων 1908, Έκθεση Μπέμπελη).

[1]0. Δελάκη, Μ. (2008) *Η γυναικεία εκπαίδευση στην Κρήτη από τις αρχές του 19ου αιώνα έως την Ένωση με το επίσημο ελληνικό κράτος (1913)*. (Μεταπτυχιακή εργασία, βιβλιοθήκη τομέα Παιδαγωγικής Α.Π.Θ.), σσ.139-142

[1]1. Το 1903 ο πρώην Γενικός Επιθεωρητής της Εκπαιδευσεως στην Κρήτη Π. Οικονόμου υπογραμμίζει, ότι παρ' όλες τις προσπάθειες που γίνονται προκειμένου να καταστεί υποχρεωτική η δημοτική εκπαίδευση της γυναίκας, ωστόσο η μόρφωσή της δεν ήταν επαρκής. Και αυτό αποδεικνύεται κυρίως στις πόλεις όπου πολλές εύπορες οικογένειες είτε προσλαμβάνουν για τη μόρφωση των κοριτσιών τους κατ' οίκον διδασκάλους είτε τα στέλνουν σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια στα οποία τους παρέχεται καλύτερη εκπαίδευση αντί αδράς αμοιβής είτε ακόμα τα στέλνουν να φοιτήσουν στην αλλοδαπή ή σε κάποιο καθολικό σχολείο. Συνεπώς η ίδρυση Ανώτερων Παρθεναγωγείων θα σηματοδοτούσε και την ίδρυση Διδασκαλείου κοριτσιών. Παρ' όλο που οι παρατηρήσεις του Οικονόμου ήταν ουσιαστικές, ωστόσο εστιάζονταν στην πληρέστερη μόρφωση των γυναικών της μέσης και ανωτέρας κοινωνικής τάξεως, αφήνοντας στο περιθώριο τις γυναίκες της επαρχίας. Πρβλ. Οικονόμου, Π. *Η Διοργάνωσις της Εκπαιδευσεως εν Κρήτη*, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου 1903, σσ.11-13

[1]2. Στο τέλος της Κρητικής Πολιτείας τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία εντάσσονται στη Μέση Εκπαίδευση. Πρβλ. ό.π. Δελάκη, Μ. (2008)...σ.246.

[1]3. Πιο συγκεκριμένα, η αναδιαμόρφωση κάθε υγιούς συστήματος της πνευματικής αγωγής των κοριτσιών προτείνεται κυνικά από τον τύπο της εποχής να στηρίζεται σε αρχές που διατύπωσε ο Γάλλος παιδαγωγός Γκυγιώ: «...*Η γυνή είναι φυσιολογικώς ασθενεστέρα του ανδρός. Κέκτηται αποταμιευμένας πολύ ολιγοτέρας δυνάμεις, όπως επαρκέση εις την σημαντικήν κατανάλωσιν, ήν συνεπάγεται η διανοητική εργασία, οσάκις αύτη υπερβαίνει δεδομένα τινά όρια...η παραγομένη ανισορροπία εκ της διανοητικής εργασίας παρά τη γυναικί είναι πολύ μεγαλύτερα ή παρά τω ανδρί...*». Πρβλ. Κούτιμος, Ν., *Η Ευρωπαϊά και η Ελληνίς εν τω παρόντι αιώνι, Κρητικός Αστήρ*, έτος Α', σσ. 162-163.

[1]4. Σχετικά μάλιστα με την προτεραιότητα που δινόταν στη θρησκευτική εκπαίδευση των κοριτσιών, στο συνέδριο των Διδασκαλισσών (Ρέθυμνο, 13 και 14 Απριλίου 1900) συμφωνήθηκε ομόφωνα από όλες τις διδασκάλισσες ότι η θρησκευτική αγωγή πρέπει να λαμβάνει την πρώτη θέση στην αγωγή της γυναίκας. Πρβλ. εφ. *Πατρίς*, αρ. φ. 6, 14-4-1900, σ.2, επίσης βλ. Κρητική Πολιτεία, *Το εκπαιδευτικό Συνέδριο και αι Επιτηρίδες των Γυμνασίων κατά το σχολικόν έτος 1899-1900*, μέρος Α', εκτυπωθέν επιμελεία του Γενικού Επιθεωρητού Ιωαν. Περδικάρη, εν Χανίοις, εκ του Κυβερνητικού Τυπογραφείου, 1900 και Γ. Α. Κ.- Ι. Α. Κ., Αρχείο Κρητικής Πολιτείας (Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Δικαιοσύνης), Φάκελος: «Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Θρησκευμάτων- Πιστοποιητικά και τίτλοι σπουδών, 1899-1900», Χειρόγραφα Πρακτικά του Συνεδρίου Διδασκαλισσών 14-4-1900.

[1]5. Ειδικότερα σπό το 1881 μέχρι το 1900, η στάθμη του αναλφαβητισμού στις γυναίκες υποχωρούσε σταθερά αλλά με βραδύ ρυθμό. Κατά μέσο όρο σε διάστημα 19 ετών ο αναλφαβητισμός των γυναικών μειώθηκε κατά 11,45%. πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, έτος 1900, τεύχος Α', αρ.φυλ. 61 και

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1904 (Α΄, Β΄, Γ΄), έτος ΣΤ΄, τεύχος Β΄, αρ.φ.11.

[1]6. Η έκθεση του Διευθυντή της Δημοτικής Σχολής Βάμου, Κωνσταντίνου Φραντζεσκάκη, αναζητά τα αίτια της ατάκτου φοίτησης στα σχολεία της υπαίθρου, ορμώμενος από το γεγονός ότι παρατηρήθηκε ελάττωση του αριθμού των τακτικά φοιτώντων μαθητών στο σχολείο που δίδασκε και των μαθητριών του Παρθεναγωγείου της επαρχίας Σφακίων κατά διάρκεια της χρονιάς 1906- 1907 και της χρονιάς 1907-1908 ενώ η ελάττωση αυτή επιβεβαιώνεται και από πληροφορίες που ο ίδιος συνέλεξε από την πλειοψηφία των συναδέλφων του στο Νομό Σφακίων. Πρβλ. Γ.Α.Κ. - Ι.Α.Κ., Αρχείο Κρητικής Πολιτείας (Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Δικαιοσύνης), Φάκελος: «Ανωτέρα Διεύθυνσις της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και των Θρησκευμάτων- 1908», έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτ. 14/18-2-1908, του Διευθυντή της Δημοτικής Σχολής Βάμου Κωνσταντίνου Φραντζεσκάκη, προς Γενικό Επιθεωρητή Παιδείας.

[1]7. Πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, έτος 1900, τεύχος Α΄, αρ.φ. 61

[1]8. Πρβλ. εφ. *Πατρίς*, έτος Β΄, αρ. φ.238, 8-9-1901, σ.1

[1]9. Πρβλ. ό.π.

20. Κούτιμος, Ν., Η Ευρωπαϊά και η Ελληνίς εν τω παρόντι αιώνι, *Κρητικός Αστήρ*, έτος Α΄, αρ.φ. 13, εν Χανίοις, 15-5-1907, σσ. 97-98.

2[1]. «...Δυστυχώς ο νομοθέτης προήχθη εις το άτοπον να αφήση μεν πάντη ελευθέραν την ανδρικήν εκπαίδευσιν, να στραγγαλίση δε την εκπαίδευσιν της γυναικός, καθιστών αυτήν προνόμιον των ολίγων...Αναχρονιστική και οπισθοδρομική και ανάρμοστος αντίληψις, μη δυναμένη να δικαιολογηθή διά του επιχειρήματος της οικονομικής ανεπαρκείας της Πολιτείας εις το συντηρείν και Ανώτερα Παρθεναγωγεία και διδασκαλεία γυναικεία και εκπαιδευτήρια. Διότι ήτο δυνατό να γίνωσι από περικοπές από άλλα περιτολογήματτα...». Πρβλ. εφ. *Πατρίς*, έτος Β΄, αρ.φ.238, 8-9-1901, σ.1.

22. Πρβλ. ό.π.Γ.Α.Κ. - Ι.Α.Κ., Αρχείο Κρητικής Πολιτείας (Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Δικαιοσύνης), Φάκελος: «Ανωτέρα Διεύθυνσις της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και των Θρησκευμάτων- 1908», έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτ. 14/18-2-1908...

23. «...εξ' όλων δε των ελευθέρων επαγγελμάτων, το επάγγελμα της διδασκαλίσσης είναι το πλειότερον προσαρμοζόμενον προς τον χαρακτήραν της γυναικός και ιδίως της Ελληνίδος...» (εφ. *Πατρίς*, έτος Β΄, αρ.φ.238 της 8-9-1901, σ.1). Ωστόσο δεν αποτελούσε εύκολο εγχείρημα να ακολουθήσει μια γυναίκα το επάγγελμα της διδασκάλισσας (Πρβλ.ενδεικτικά: *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τόμος 1902, έτος Ε΄, τεύχος Α΄, αρ.φ.33, εν Χανίοις 28-7-1903 και εφ. *Επιθεώρησις*, περίοδος Β΄, έτος Γ΄, αρ. φ. 16, 14-5-1903, σ.4 και *Κρητική Πολιτεία*, Ανωτέρα Διεύθυνσις της Παιδείας και της Δικαιοσύνης, *Η εν Κρήτη Εκπαίδευσις*, εν Χανίοις: εκ του τυπογραφείου της Κρητικής Πολιτείας, 1904).

24. Λανδράκη-Ντόκου Αρτ., «Η γυναικεία μόρφωσις στην Κρήτη», *Κρητικός Αστήρ*, σ. 202-204

25. «...Παρέχετε λοιπόν εις τὰς γυναίκας τὰ μέσα να εργασθώσιν εν τη κοινωνία, αφού από της εργασίας αυτών εξαρτώνται κατά μέγα μέρος η οικογενειακή ευδαιμονία, η πνευματική και ενίοτε η ηθική της γυναικός κατάστασις, η μετά πλείονος επιδεξιότητος επιτέλεσις πολλών κοινωνικών έργων, ακόμη δε και η προαγωγή του εθνικού πλούτου, αφού προς παραγωγήν αυτού θα διατίθενται και αι γυναικείαι χείρες...Αι αξιώσεις ημών... αποβλέπουσι μόνον εις την θεραπείαν της οσημέραι αναφαινομένης ανάγκης, του να μην μένωσιν εν νηπιώδει καταστάσει ή εν αδρανεία αι πνευματικάί της γυναικός δυνάμεις και η φυσική αυτής επιδεξιότης, αλλά καταπατουμένων ταπεινών προλήψεων να ανυψωθή η γυνή εις την προσήκουσαν αυτή εν τη κοινωνία θέσιν...». Πρβλ. Λανδράκη-Ντόκου Αρτ., «Το σοβαρόν κοινωνιολογικόν ζήτημα της γυναικός από κοινωνικής και πολιτικής απόψεως», *Σπινθήρ*, έτος Α΄, τεύχος Β΄, εν Χανίοις 15-2-1902, σσ23-27

26. Το 1912 η Λανδράκη αναπτύσσει «το σοβαρόν κοινωνιολογικόν ζήτημα της γυναικός από κοινωνικής και πολιτικής απόψεως». Με την εισήγησή της αυτή αποτέλεσε την πρώτη Κρήσσα «ήτις λαμβάνει τον λόγον εις δημοσίας διαλέξεις». Πρβλ. εφ. *Κρήτη*, έτος Α΄, αρ. φ. 29, Χανιά 2-5-1912, σ.3.

27. Το αίτημα αυτό υποστηρίζεται και επίσημα από τον Επίτροπο της Παιδείας Νικ. Γιαμαλάκη: «Η παιδείσις της θηλείας δεν κτάται δια της εν ισχύι παιδεύσεως του γυναικείου φύλου...», καθώς «...παρασκευάζονται σώματα μὲν ασθενικά και μεμαρασμένα, διάνοιαι δε αμβλείαι του ετέρου ημίσεως των αποτελούντων τὰς κοινωνίας στοιχείων...Ως βάσιν... τίθημι την οικοκυρικήν μόρφωσιν, οία προσήκει εις Κρήσσαν...». Πρβλ. *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τεύχος Α΄, αρ.φ. 3, εν Χανίοις 13-1-1912, σ. 5-6.

28. Οι αλλαγές που προτείνονται αφορούν κυρίως το πρόγραμμα σπουδών των Ανώτερων Παρθεναγωγείων. Πιο συγκεκριμένα, το αίτημα για μια πρακτική αναδιαμόρφωση του προγράμματος σπουδών, πρόσταζε καταρχήν την ενίσχυση του μαθήματος των οικιακών, ώστε αυτό να μην περιορίζεται μόνο στη στοιχειώδη ποικιλτική και πλεκτική. Επίσης προτεινόταν να δίδεται βαρύτητα στα μάθημα της σωματικής υγιεινής (...η σωματική καλλονή αμεσώτερον των πνευματικών προτερημάτων επιδρώσα, εμποίει αίσθησιν βαθυτέραν και διεγείρει ζωηροτέραν την συμπάθειαν και αγάπην εκ μέρους του άρρενος. Το σχολείον οφείλει να προσδιορίση προσηκόντως το είδος και το μέτρον αυτής της αγωγής και να διεγείρη και καλλιέργησι εις τας ψυχάς των κορασίδων την προς ταύτην αγάπην...διότι της σωματικής αγωγής τα αγαθά αποτελέσματα αναφαίνονται εφ' όσον αύτη επιμελώς και ανελλιπώς καλλιεργείται...) και στην πρακτική διδασκαλία των φυσικών ενώ η διδασκαλία της νεώτερης ελληνικής γλώσσας καθίσταται για τις μαθήτριες «απαραίτητος» και «επιβεβλημένη», όχι μόνο για λόγους παιδαγωγικούς αλλά κυρίως «διότι αύται βραδύτερον ως μητέρες θα χαράξωσιν ανεξιτήλως επί του ευπλάστου πνεύματος των τέκνων τα πρώτα στοιχεία της καθαρευούσης γλώσσης...». Παράλληλα προτείνεται να καταργηθεί η διδασκαλία του μαθήματος της Γαλλικής γλώσσας, καθώς θεωρείται ότι εξυπηρετεί μόνο ανάγκες «ψευτεπιδείξεως» ενώ ταυτόχρονα επισείεται ο κίνδυνος να αποτελέσει η εκμάθησή της «... εν όπλον επικίνδυνον της γυναικείας φιλαρεσκείας και κουφότητος». Παρομοίως προτείνεται και η κατάργηση του μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής, ενός μαθήματος που δε συμφωνεί με την «ιδιόρρυθμον φύσιν» της γυναίκας καθώς προυπόθετε από τις μαθήτριες κατανάλωση «πνευματικών κόπων υπερμέτρων». Πρβλ. ό. π. Κούτιμος, Ν.,...σσ. 162-163.

29. Η πρώτη αναγνωρισμένη επίσημα Πρακτική Σχολή συστήνεται το 1908 από τον Επίσκοπο Άνθιμο Λελεδάκη (Πρβλ. Τρούλης, Μιχ. (1992) Πρώτες προσπάθειες καταγραφής της μονής Αρσανίου Ρεθύμνου, *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τ. 7-8, Ρέθυμνο, σσ.164-165, στο ίδιο πρβλ. και σ 6) και πρόκειται για το Ανώτερο Πρακτικό Παρθεναγωγείο Κισσάμου και Σελίνου, το μοναδικό εφάμιλλο με τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία της Ευρώπης. (Ως πρώτη Πρακτική Σχολή της Κρήτης χαρακτηρίστηκε στο σχέδιο Νομοθετικού Διατάγματος του Επιτρόπου Παιδείας, Ν. Γιαμαλάκη. Πρβλ. *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τεύχος Α΄, αρ.φ. 3, εν Χανίοις 13-1-1912, σσ. 5-6.) Στο πλαίσιο της θεώρησης ότι το ορθόδοξο δόγμα δημιουργεί μια συγκεκριμένη συντηρητική εικόνα για το ρόλο της γυναίκας, είναι άμεσα συναρτώμενος και ο σκοπός της εν λόγω Σχολής, ο οποίος κατά κύριο λόγο ήταν να εκπληρώσει « τον αληθή της γυναικός προορισμόν» (Πρβλ. περ. *Κρητικός Αστήρ*, τ. 17-18, 1911, σ.137), προδιαγράφοντας ντετερμινιστικά τον προορισμό των μαθητριών ως «...μητέρας κατόχους ού μόνον των θεωρητικών και παιδαγωγικών γνώσεων, αλλά και των πρακτικών εκείνων τεχνών και δεξιοτήτων, δι' ων η γυνή οικοδομεί τω όντι οίκους και αναδεικνυται τιμιωτέρα λίθων πολυτελών και χρυσίου κατά τον σοφόν Σολομώντα...» (Πρβλ. περ. *Ασπίς*, έτος Α΄, αρ.φ.23, εν Χανίοις τη 15-12-1910, Εγκύκλιος του Θεοφιλέστατου Επισκόπου Κισσάμου και Σελίνου Ανθίμου Λελεδάκη, σσ 3-4) και ως «...τους στήλους και τα στηρίγματα των οίκων, εν οίς θα δράσωσιν ως σύζυγοι και μητέρες, ως αδελφαί και κόραι...» (Πρβλ. *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τεύχος Α΄, αρ.φ. 3, εν Χανίοις 13-1-1912, σσ. 5-6).

30. Από τη μελέτη των ωρολογίων προγραμμάτων των Παρθεναγωγείων της Νήσου διαπιστώνεται, οτι το μάθημα των ελληνικών διδασκόταν 42 ώρες εβδομαδιαίως. Πρβλ. Γ.Α. Κ. - Ι. Α.Κ., Αρχείο Κρητικής Πολιτείας (Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Δικαιοσύνης), Φάκελος: «Ανωτέρα Διεύθυνσις της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευμάτων- 1908», έγγραφο της 7ης-1-1908 της διδασκάλισσας του Παρθεναγωγείου Ηρακλείου, Ευαγγελίας Δρακοπούλου προς Νομαρχιακόν Επιθεωρητήν Ηρακλείου και έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτ. 105/20-3-1908, της Διευθύντριας Παρθεναγωγείου Σητείας, Ειρήνης Σφακιωτάκη, προς Γενικό Επιθεωρητή Παιδείας Επίσης στον ίδιο φάκελο πρβλ. έγγραφο της 8ης-1-1908 της διδασκάλισσας, Ειρήνης Μπουμπουλάκη, προς Νομαρχιακόν Επιθεωρητήν Ηρακλείου .

31. Η ευπορούσα τάξη, μεταξύ άλλων, απέτρεπε τις θυγατέρες να ασχοληθούν με τις οικιακές εργασίες, ενώ τις πρόοριζε για ανώτερες φιλολογικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο του επίσημου ελληνικού κράτους

32. Πρβλ. ό. π., Κούτιμος, Ν. Η Ευρωπαϊά... σσ. 147-148

33. Συγκρίνοντας τη μορφωτική στάθμη της Οθωμανίδας του έτους 1881 με αυτής του έτους 1900, παρατηρούμε αύξηση του αναλφαβητισμού στην κατηγορία αυτή των γυναικών της Κρήτης μέσα στο χρονικό πλαίσιο των 11 ετών. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην μείωση τω τουρκικού πληθυσμού και στο στάσιμο/αναχρονιστικό πρόγραμμα σπουδών της Οθωμανής. Πρβλ. Δελάκη, Μ. (2008) *Η γυναικεία εκπαίδευση στην Κρήτη από τις αρχές του 19ου αιώνα έως την Ένωση με το επίσημο ελληνικό κράτος (1913)*. (Μεταπτυχιακή εργασία, βιβλιοθήκη τομέα Παιδαγωγικής Α.Π.Θ.), σ.96 και σ.243

34. Βαρύτητα διδόταν στη διδασκαλία της ελληνικής αλλά και της τουρκικής γλώσσας όπως και στο μάθημα των Εργοχείρων. Επιπλέον οι ώρες διδασκαλίας των φυσικών μαθημάτων ήταν λιγότερες ακόμα και από αυτές που είχαν συμπεριλάβει

στο ωρολόγιο πρόγραμμά τους τα χριστιανικά παρθηναγωγεία, ενώ οι μουσουλμάνες μαθήτριες δεν διδάσκονταν το μάθημα της Γαλλικής, της Ωδικής και της Γυμναστικής. Πρβλ. Γ.Α.Κ. - Ι.Α.Κ., Αρχείο Κρητικής Πολιτείας (Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Δικαιοσύνης), Φάκελος: «Ανωτέρα Διεύθυνσις της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και των Θρησκευμάτων- 1908», έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτ. 24/30-12-1907, της Διευθύντριας του Μουσουλμανικού Παρθηναγωγείου Ρεθύμνης, Φατμέ Φωτεινοπούλας, προς Γενικό Επιθεωρητή Παιδείας. Πρβλ. ό.π. έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτ. 47/12-12-1907, της Διευθύντριας του Ανώτερου Παρθηναγωγείου Χανίων, Χριστίνας Νικολούδη, προς τον Γενικό Επιθεωρητή Παιδείας και Έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτ. 10/22-1-1908, της Υποδιευθύντριας του Μουσουλμανικού Παρθηναγωγείου Ηρακλείου, Φωτεινής Βλαχάκη, προς Νομαρχιακό Επιθεωρητή Ηρακλείου,

35. Παράλληλα η πολυγαμία (Κεφ. Δ' 3) και η αγορά γυναικός (Κεφ. Δ' 28), καθιστά τη γυναίκα άθυρμο στις βουλήσεις του ηγεμονικού φύλου. Πρβλ. περ. *Κρητικός Αστήρ*, «Η γυνή κατά το Κοράνιον», σ.204.

36. Πρβλ. Γ.Α.Κ. - Ι.Α.Κ., Αρχείο Κρητικής Πολιτείας (Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Δικαιοσύνης), Φάκελος: «Ανωτέρα Διεύθυνσις της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και των Θρησκευμάτων- 1908», υπ' αριθμ. πρωτ. 8/15-1-1908, της διδασκάλλισσας του Μουσουλμανικού Παρθηναγωγείου Ηρακλείου Αριστέας Παπαδάκη, προς την προϊσταμένη του Μουσουλμανικού Παρθηναγωγείου Ηρακλείου. Επίσης πρβλ. ό.π. έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτ. 10/22-1-1908.

37. «...καθιστά άξιον πάσης υποστηρίξεως και ανώτερον επαίνου το σωματείον τούτο, εν ω μετ' επαινετού ζήλου αι Κρήσσαι, ανεξαρτήτως θρησκευματος και εν αδελφική συμπνοία, συνεργάζονται, υποστηρίζουσαι την εγχώριον βιομηχανίαν επ' αγαθώ της κοινής πατρίδος». Εφ. *Νέα Έρευνα*, αρ. φ.22, 27-7-1901 και *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 45, 23-7-1901: Καταστατικό του «Συνδέσμου Χριστιανών και Οθωμανίδων Κρησσών»

38. Εφ. *Πατρίς*, αρ. φ.259, 27-10-1901, σ.2

39. «...Πτωχά και εστερημένα προστασίας κορίτσια μη δυνάμενα να φοιτώσιν εις τα δημόσια σχολεία, υπηρετούντα εις οικογενείας ξένας, ή περιτρέχοντα τας οδούς ή αποφεύγοντα τον κόσμον και το φως εις ερημικήν και απροσπέλαστον καλύβην, κορίτσια τοιαύτα είναι σκοπός να μορφωθώσιν, αναπτυχθώσι και διαπαιδαγωγηθώσιν κατά το δυνατόν εις, το σχολείον τούτο...». Πρβλ. περ. *Ασπίς* (όργανο του Παγκρήτιου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου), αρ.φ.21, 19-11-1910, Υπόμνημα Παγκρήτιου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου.

40. «...Επτοείτο άλλοτε ο κόσμος διά την μόρφωσιν και την ανάπτυξιν του φύλου υμών, μονονουχί δ' επικίνδυνον εθεώρουν ταύτην διά τον προορισμόν υμών. Η αχλύς εκείνη διελύθη. Η δράσις της γυναικός και της νεανίδος σήμερα αποδεικνύει το εσφαλμένον της γνώμης εκείνης. Ενδυναμώνει δε την εναντίαν, ότι δια των γραμμάτων και της παντοίας διδασκαλίας θα μορφώσωμεν τας συνεργάτιδας του βίου εν ταις ποικίλαις αυτού εμφανίσεσι. Τας χρηστάς του μέλλοντος οικοκυράς, τας αφοσιωμένας οικοδεσποίνας, τας στοργικάς μητέρας, τας τρυφεράς αδελφάς, τας φρουρούς και φύλακας του ασπίλου οίκου, τας τροφούς και οδηγούς της μελλούσης γενεάς, τας διδασκάλους των πρώτων φθόγγων εις την ανθρωπότητα, το χάρμα, το κόσμημα, την ευλογίαν της οικογενείας, μόνον εν υμίν μεμορφωμένας θα εύρωμεν. Προσηκόντως μορφούμεναι, αγαπηταί μου μαθήτριάι, θα δικαιώσητε τον Άλεξιν ειπόντα: 'Τοίς ορθώς ειδόσι τα θεία ουκ έστι μεϊζω μητρός παντί' » Πρβλ. Γενεράλις, Ε., *Λόγος ρηθείς τη*

24η Φεβρουαρίου 1924 επί τη εγκαταστάσει του Βου Γυμνασίου Χανίων εν τω πρωην Μουσουλμανικό σχολείω, εν Χανίοις 1924, σσ. 16-17

41. Η Δημοτική Εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος προβλεπόταν υποχρεωτική, ενιαία και εξαετής. Πρβλ. Μπουζάκης, Σ. (1986) *Νεολληνική Εκπαίδευση (1821-1985)- Εξαρτημένη ανάπτυξη* (Αθήνα: Gutenberg, Παιδαγωγική Σειρά), σσ.64-73

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Naussbaum, M. (2005) *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*. (Αθήνα, εκδόσεις Scripta).

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Αρχείο Κρητικής Πολιτείας (Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Δικαιοσύνης), Φάκελος: «Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Θρησκευμάτων- Πιστοποιητικά και τίτλοι σποδών-1899-1900», Χειρόγραφα Πρακτικά του Συνεδρίου Διδασκαλισσών, 14-4-1900.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Αρχείο Κρητικής Πολιτείας (Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Δικαιοσύνης), φάκελος:«Ανωτέρα Διεύθυνσις της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και των Θρησκευμάτων- 1908», Έγγραφο υπ' αριθμ.πρωτ. 47/12-12-1907, της Διευθύντριας του Ανώτερου Παρθεναγωγείου Χανίων, Χριστίνας Νικολούδη, προς Γενικό Επιθεωρητή Παιδείας. Συνολικά η έκθεσή της Νικολούδη αποτελείται από τέσσερεις χειρόγραφες σελίδες. Στην έκθεση της επισυνάπτεται μονοσέλιδο χειρόγραφο του ωρονομίου προγράμματος του Μουσουλμανικού Παρθεναγωγείου Χανίων. Έγγραφο της 8ης-1-1908 της διδασκάλισσας του Παρθεναγωγείου Ηρακλείου, Ειρήνης Μπουμπουλάκη, προς Νομαρχιακό Επιθεωρητή Ηρακλείου. Έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτ. 8/15-1-1908, της διδασκάλισσας του Μουσουλμανικού Παρθεναγωγείου Ηρακλείου, Αριστέας Παπαδάκη, προς Προισταμένη του Μουσουλμανικού Παρθεναγωγείου Ηρακλείου. Έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτ. 14/18-2-1908, του Διευθυντή της Δημοτικής Σχολής Βάμου, Κωνσταντίνου Φραντζεσκάκη, προς Γενικό Επιθεωρητή Παιδείας. Έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτ. 24/30-12-1907, της Διευθύντριας του Μουσουλμανικού Παρθεναγωγείου Ρεθύμνης, Φατμέ Φωτεινοπούλας, προς Γενικό Επιθεωρητή Παιδείας. Ωρολόγιο Πρόγραμμα Παρθεναγωγείου Ηρακλείου. Έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτ. 105/20-3-1908, της Διευθύντριας του Παρθεναγωγείου Σητείας, Ειρήνης Σφακιωτάκη, προς Γενικό Επιθεωρητή Παιδείας. Έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτ. 10/22-1-1908, της Υποδιευθύντριας του Μουσουλμανικού Παρθεναγωγείου Ηρακλείου, Φωτεινής Βλαχάκη, προς Νομαρχιακό Επιθεωρητή Ηρακλείου.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ. , Αρχείο Κρητικής Πολιτείας (Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Δικαιοσύνης), Φάκελος εγγράφων 1908, Έκθεση Μπέμπελη.

Γενεράλις, Ε., *Λόγος ρηθείς τη 24^η Φεβρουαρίου 1924 επί τη εγκαταστάσει του Βου Γυμνασίου Χανίων εν τω πρωην Μουσουλμανικό σχολείω*, εν Χανίοις 1924.

Δαλακούρα, Αικ.(2003) *Η ηθικο-κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης των Ελληνίδων στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19ος αι. - αρχές 20ού)*, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεολληνικής Εκπαίδευσης.

Δελάκη, Μ. (2008) *Η γυναικεία εκπαίδευση στην Κρήτη από τις αρχές του 19ου αιώνα έως την Ένωση με το επίσημο ελληνικό κράτος (1913)*. (Μεταπτυχιακή εργασία,

βιβλιοθήκη τομέα Παιδαγωγικής Α.Π.Θ.).

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ.φ.45, 23-7-1901: Καταστατικό του «Συνδέσμου Χριστιανών και Οθωμανίδων Κρησίων»

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1900, τεύχος Α΄, αρ.φυλ. 61

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1902, έτος Ε΄, τεύχος Α΄, αρ.φ.33, εν Χανίοις 28-7-1903

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1904, έτος ΣΤ΄, τεύχος Β΄, αρ.φ.11

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος Α΄, αρ. φ. 24, εν Χανίοις 16-4-1899.

Εφ. *Επιθεώρησις*, περίοδος Β΄, έτος Γ΄, αρ. φ. 16, 14-5-1903

Εφ. *Έρευνα*, αρ. φ.34, 16-12-1899

Εφ. *Έρευνα*, αρ. φ.43, 15-2-1899.

Εφ. *Κρήτη*, έτος Α΄, αρ. φ. 29, Χανιά 2-5-1912

Εφ. *Πατρίς*, αρ. φ. 6, 14-4-1900,

Εφ. *Πατρίς*, αρ. φ. 182, 28-4-1901

Εφ. *Πατρίς*, αρ. φ.259, 27-10-1901

Εφ. *Πατρίς*, έτος Β΄, αρ. φ.199, 9-6-1901

Εφ. *Πατρίς*, έτος Β΄, αρ. φ. 176, 14-3-1901.

Εφ. *Πατρίς*, έτος Β΄, αρ. φ.238, 8-9-1901

Κούτιμος, Ν. Η Ευρωπαϊά και η Ελληνίς εν τω παρόντι αιώνι, *Κρητικός Αστήρ*, έτος Α΄, αρ.φ. 13, εν Χανίοις 15-5-1907, σσ. 162-163

Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις της Παιδείας και της Δικαιοσύνης *Η εν Κρήτη Εκπαιδεύσις*, εν Χανίοις, εκ του τυπογραφείου της Κρητικής Πολιτείας, 1904.

Κρητική Πολιτεία, *Το εκπαιδευτικό Συνέδριο και αι Επιτηρίδες των Γυμνασίων κατά το σχολικόν έτος 1899-1900*, μέρος Α΄, εκτυπωθέν επιμελεία του Γενικού Επιθεωρητού Ιωαν. Περδικάρη, εν Χανίοις, εκ του Κυβερνητικού Τυπογραφείου, 1900.

Λανδράκη-Ντόκου Αρτ., «Η γυναικεία μόρφωσις εν Κρήτη», *Κρητικός Αστήρ*, σ.202-204

Λανδράκη-Ντόκου Αρτ., «Το σοβαρόν κοινωνιολογικόν ζήτημα της γυναικός από

κοινωνικής και πολιτικής απόψεως», *Σπινθήρ*, έτος Α΄, τεύχος Β΄, εν Χανίοις 15-2-1902.

Μπουζάκης, Σ. (1986) *Νεολληνική Εκπαίδευση (1821-1985)- Εξαρτημένη ανάπτυξη* (Αθήνα: Gutenberg, Παιδαγωγική Σειρά).

Οικονόμου, Π. *Η Διοργάνωσις της Εκπαιδύσεως εν Κρήτη*, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1903.

Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχος Α΄, αρ.φ. 3, εν Χανίοις τη 13-1-1912.

Περ. *Ασπίς* (όργανο του Παγκρήτιου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου), αρ.φ.21, 19-11-1910, Υπόμνημα Παγκρήτιου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου,

Περ. *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστέρος*, αρ.φ. 10, εν Χανίοις, 1-7-1908, σσ.37-38.

Περ. *Κρητικός Αστήρ*, τ. 17-18 (1911),Κανονισμός Ανωτάτης Επαγγελματικής Σχολής Καστελλίου Κισσάμου, σ.137.